

T U R I N Y S

Įvadas	9
I DALIS. Kelias, atvedęs į objektą	13
II DALIS. Naujas posūkis	205
Gorkis, Maskva, vėliau visur...	509

1953 METAI

Visiems žemės žmonėms tai buvo Stalino mirties ir po jos prasidėjusių svarbių įvykių, kurie sukėlė didelių pokyčių šalyje ir visame pasaulyje, metai. Mums, dirbantiems objekte, kartu tai buvo paskutiniai pasirengimo pirmajam termobranduoliniam bandymui ir paties bandymo metai.

Paskutiniai Stalino gyvenimo ir valdymo metai buvo labai neramūs, grėsmingi. Vienas iš tragiškų to meto įvykių – vadinamoji gydytojų žudikų byla, pranešimai apie kurią 1953 m. pasirodė sovietinių laikraščių puslapiuose. Buvo kalbama apie grupę Kremliaus ligoninės gydytojų, beveik visi jie buvo žydai, neva slapta žudžiusių partijos ir valstybės veikėjus: Ščerbakovą, Ždanovą ir kitus – ir rengusių pasikėsinimą į Staliną. Byla neva prasidėjo nuo gydytojos Lidijos Timašuk (suprantama, slaptos saugumo bendradarbės) laiško. Tačiau iš tikrųjų visi, turėję ketvirtojo dešimtmečio kampanijų patirties, suprato, kad tai plataus masto prieš žydus nukreipta provokacija, antisemitinės ir antivakarietiškos šovinistinės kovos „su kosmopolizmu“ kampanija, antižydiškų akcijų – Michoelso nužudymo, Markišo ir kitų sušaudymo – tąsa. Paskui mes sužinojome, kad kovo pradžioje buvo paruošti ešelonai žydams deportuoti ir išspausdinta ši užmojų pateisinanti medžiaga – tarp jų „Pravdos“ numeris su vedamuoju „Rusų tauta gelbsti žydų tautą“ (autorius neva kažkoks Česnokovas, neilgai trukus iki Stalino mirties jo paties įtrauktas į išplėsto SSKP CK Prezidiumo sudėtį; Stalinas tada jau nebesipatikėjo senosios sudėties CK). Per visą šalį nuvilnijo mitingai, smerkiantys gydytojus žydus. (Objekte atleidimų kampanija

buvo ne taip juntama, bet žinau, kad buvo atleistas akių gydytojas Kacnelsonas – mano klasės draugės Lenos Feldman vyras; galimas daiktas, būta ir daugiau atvejų, kurių aš nežinau.)

Atmosfera kasdien vis labiau kaito ir netolimoje ateityje buvo galima sulaukti pogromų (sako, jie buvo suplanuoti). Tuo metu į Maskvą atsiimti Taikos premijos atvyko prancūzų visuomenės veikėjas Yves'as Farge'as. Jis išreiškė pageidavimą susitikti su tardomais gydytojais ir per susitikimą paklausė, ar gerai su jais elgiamasi. Jie, savaime suprantama, atsakė, kad labai gerai, bet vienas iš jų nepastebimai trūktelėjo rankovę ir tylėdamas parodė kankinimų žymes. Sukrėstas Yves'as Farge'as puolė pas Staliną. Tikėtina, Stalinas įsakė neišleisti pernelyg didelio smalsuolio iš SSRS. Kad ir kaip ten buvo, Farge'as netrukus žuvo Kaukaze itin įtartinomis aplinkybėmis. (Negalėjau patikrinti, bet man bandant sužinoti tiesą niekas to ir nepaneigė – po kelerių metų papasakojau šią istoriją viršinininkų, įskaitant Slavskį, draugijoje, ir visi nutylėjo.)

Sausį ar vasario pradžioje buvau didžiai reikšmingos scenos liudininkas.

Pietavau prie stalelio „generalkoje“. Kitoje stalų pusėje netoli manęs sėdėjo N. I. Pavlovas ir Kurčiatovas. Per radiją transliavo pranešimą, kad nežinomi asmenys Tel Avive metė bombą į sovietų atstovybę. Staiga pamačiau, kaip gražų N. I. Pavlovo veidą nutvieskė kažkas panašaus į triumfą.

– Štai kokie tie žydai! – šūktelėjo. – Kenkia mums ir čia, ir tenai. Bet dabar mes jiems parodysim.

Kurčiatovas nutylėjo. Barzda ir ūsai visiškai slėpė jo veido išraišką.

Kai kas mano, kad gydytojų byla taip pat turėjo tapti naujo bendro plataus teroro, panašaus į 1937-ųjų, visose valstybės mašinos grandyse, įskaitant aukščiausiąjį partinį lygį, pradžia ir kad Stalino bendražygiai pajuto virš jų pakibusią grėsmę. Tokiu atveju įmanoma, kad Stalino mirtis nebuvo natūrali – jam padėjo. Ši versija plėtojama vienoje iš Avtorchanovo knygų.

Aš neturiu nuomonės, kaip mirė Stalinas. Plačiai žinomo Chruščiovo pasakojimo tonacija liudija natūralios mirties naudai.

Apie Stalino mirtį buvo pranešta kovo 5 dieną. Tačiau, matyt, visuotinai pripažinta, kad Stalinas mirė anksčiau, o jo mirtis kelias dienas buvo slepiama. Tai buvo sukrečiantis įvykis. Visi suprato, kad netrukus kažkas pasikeis, bet niekas nežinojo, į kurią pusę. Bijojo, kad bus blogiau (nors kas galėjo būti blogiau?..). Bet žmonės, tarp jų daugelis, neturėjusių jokių iliuzijų dėl Stalino ir santvarkos, baiminosi bendros suirutės, tarpusavio rietenų, naujos masinių represijų bangos, net pilietinio karo. Igoris

Jevgenjevičius atvyko į objektą su žmona, manydamas, kad tokiu metu geriau būti toliau nuo Maskvos. Yra žinoma, kad tomis dienomis Maskvoje įvyko stichinė grūstis. Šimtai tūkstančių žmonių patraukė į Maskvos centrą pamatyti Stalino kūno, pašarvoto Kolonų salėje. Valdžia turbūt nenumatė šitokio milžiniško žmonių srauto ir neįprastomis – nesant komandų iš aukščiau – sąlygomis laiku nesiėmė būtinų saugumo priemonių. Žuvo šimtai žmonių, gal tūkstančiai. Vis dėlto per kelias dienas aukštutiniuose valdžios koridoriuose šis tas susitvarkė (kaip vėliau paaiškėjo – laikinai), ir mes sužinojome, kad dabar mūsų Ministrų tarybos pirmininkas bus G. M. Malenkovas. Jakovas Borisovičius Zeldovičius man ta proga pasakė:

– Tokie sprendimai priimami ne metams, o kokiai trisdešimčiai...

Žinoma, jis klydo.

Gatvėmis vaikščiojo kažkokie susijaudinę, sutrikę žmonės, visą laiką skambėjo gedulinga muzika. Aš tomis dienomis, taip sakant, praskydau. Laiške Klavai (suprantama, skirtame tik jai vienai) parašiau:

„Mane sujaudino didžio žmogaus mirtis. Mąstau apie jo žmogiškumą.“

Dėl pastarojo žodžio nesu visiškai tikras, bet buvo kažkas tokio. Labai greitai prisiminus tuos žodžius mane išpildavo raudonis. Kaip paaiškinti, iš kur jie atsirado? Ir dabar iki galo šito nesuprantu. Juk aš jau daug žinojau apie siaubingus nusikaltimus: niekuo neprasikaltusių žmonių areštus, kankinimus, badą, prievartą. Negalėjau kitaip mąstyti apie viso šito kaltininkus, kaip tik su pasipiktinimu ir pasišlykštėjimu. Žinoma, žinojau toli gražu ne viską ir nebuvo susidaręs viso vaizdo. Kažkur pašamonėje tūnojo propagandos įteigta mintis, kad žiaurumai neišvengiami vykstant didiems istorijos įvykiams (juk mišką kertant skiedros lekia). Dar mane, suprantama, veikė bendra gedulo, laidotuvių atmosfera – emocinis visuotinio pavaldumo mirčiai pojūtis. Žodžiu, išeina, kad kur kas labiau pasidaviau įtaigai, nei norėčiau tai pripažinti. Vis dėlto svarbiausia, kaip man atrodo, ne tai. Jaučiausi susijęs su tuo pačiu darbu, kuri, kaip man atrodė, taip pat dirbo ir Stalinas – kūriau šalies galią, kad užtikrinčiau jai taiką po baisaus karo. Kaip tik todėl, kad jau daug dėl to paaukojau ir daug ko pasiekiau, nejučia, kaip veikiausiai bet kuris žmogus, kūriau iliuzinį pasaulį sau pateisinti (žinoma, aš kiek perdedu, kad mano mintis būtų aiškesnė). Labai greitai išginiau iš to pasaulio Staliną (galbūt įsileidau jį ten visai trumpam ir ne iki galo, labiau norėdamas pagražbyliauti tomis šiek tiek iškreiptų emocijų dienomis po jo mirties). Bet liko valstybė, šalis, komunizmo idealai. Man prireikė daugybės metų, kad suprasčiau ir

pajausčiau, kiek daug šiose sąvokose maskarado, spekuliacijų, apgaulės, prasilenkimo su tikrove. Iš pradžių nepaisydamas nieko, ignoruodamas tai, ką mačiau gyvenime, galvojau, kad sovietų valstybė – tai proveržis į ateitį, tam tikras (nors dar ir netobulas) pavyzdys visoms šalims (taip stipriai veikia masinė ideologija). Paskui aš jau mačiau mūsų valstybę kaip lygią su kitomis: atseit visur esama trūkumų – biurokratijos, socialinės nelygybės, slaptosios policijos, nusikalstamumo ir atsakomojo teismų žiaurumo, policijos ir kalėjimų prižiūrėtojų, kariuomenės ir karinių strategijų, žvalgybos ir kontržvalgybos, siekio plėsti įtakos sferas prisidengiant saugumo užtikrinimu, nepasitikėjimo kitų valstybių veiksmais ir ketinimais. Tai, ką galima pavadinti simetrijos teorija: visos vyriausybės ir režimai iš arti yra blogi, visos tautos engiamos, visoms gresia bendri pavojai. Man regis, tai plačiausiai paplitęs požiūris. Ir, galop, jau savo disidentiškuoju laikotarpiu priėjau prie išvados, kad simetrijos teoriją taip pat derėtų patikslinti. Negalima kalbėti apie simetriją tarp vėžio ir sveikos ląstelės. O mūsų valstybė kaip tik panaši į vėžio ląstelę – su savo mesianizmu ir ekspansionizmu, totaliu kitaminčių persekiojimu, autoritarine valdžios sankloda, kai visuomenė visiškai nedalyvauja priimant svarbiausius vidaus ir užsienio politikos sprendimus; uždara valstybė, kurios piliečiai neinformuojami apie jokių esminius įvykius, atsitvėrusi nuo išorinio pasaulio, valstybė, iš kurios gyventojų atimta laisvė judėti ir keistis informacija. Vis dėlto aš nenoriu, kad šios charakteristikos būtų suprantamos dogmatiškai. Aš atsispiriu nuo „simetrijos teorijos“. Tačiau tam tikra (ir didelė) tiesos dalis yra ir joje. Tiesa visada nevienareikšmiška. Kokios išvados iš viso to kyla? Ką čia (t. y. SSRS) ar ten (t. y. Vakaruose) mums reikia daryti? Į tokius klausimus neįmanoma atsakyti dviem žodžiais, o ir kas žino atsakymą?.. Tikiuosi, kad niekas – pranašai prie gero nepriveda. Bet vengiant galutinio atsakymo vis dėlto reikia nesiliauti mąstyti apie tai ir patarti kitiems, kaip sufleruoja protas ir sąžinė. Ir teteisia jus Dievas, pasakytų mūsų seneliai ir senelės.

1953 m. kovo pabaigoje buvo paskelbta plataus masto amnestija (neoficialiai ji buvo vadinama Vorošilovo amnestija, nes įsaką pasirašė Aukščiausiosios tarybos Prezidiumo pirmininkas Vorošilovas, bet, žinoma, sprendimas dėl jos buvo priimtas kolegialiai). Amnestija turėjo didžiulę reikšmę, nes mažino vergovinės priverčiamojo darbo sistemos bazę. Ji turėjo ir neigiamų padarinių – kai kuriose vietovėse padidėjo nusikalstamumas. Tačiau svarbiausias jos trūkumas buvo tas, kad iš jos buvo

išbraukti politiniai straipsniai*. Milijonai nekaltų žmonių, milijonai Stalino teroro aukų ir toliau liko anapus nesuskaičiuojamų sunkiųjų darbų lagerių spygliuotos tvoros, kalėjimuose, tremtyje ar nublokšti į nežinią neribotam laikui. Tik po kelerių metų didžiama jų – tų, kurie dar buvo gyvi – išėjo į laisvę. Tai tapo įmanoma tik šaliai pamažu vaduojantis iš stalinizmo košmaro pančių, išstūmus iš aukščiausiosios vadovybės daugybę bailių, ciniškų ir žiaurių Stalino nusikaltimų bendrininkų. Kaip žinome, šeštajame dešimtmetyje prie to daugiausia prisidėjo Chruščiovas ir jo patarėjai (sakoma, kad tarp jų svarbus vaidmuo teko Sniegovui – praeityje taip pat Stalino lagerių kaliniui).

Praėjus apytikriai savaitei po to, kai buvo paskelbta amnestija, įvyko dar vienas svarbus įvykis – buvo nutraukta gydytojų byla. Pirmasis iš mūsų tai sužinojo Igoris Jevgenjevičius – jis visada rytais klausydavosi trumposiomis bangomis užsienio radijo, dažniausiai anglų kalba. Prisimenu, kaip Igoris Jevgenjevičius tądien uždušęs atbėgo į skyrių ir jau nuo slenkščio suriko:

– Gydytojus paleido!

Po kelių valandų jau skaitėme apie tai sovietiniuose laikraščiuose:

„Visus kaltinamuosius išlaisvinti nesant nusikaltimo sudėties. Pažeidusius socialistinį teisėtumą, taikiusius įstatymo griežtai uždraustus tardymo būdus (skaityk: kankinimus, klastotes, falsifikavimą – A. S.) – patraukti griežton atsakomybėn.“**

Igoris Jevgenjevičius buvo sukrėstas, laimingas ir tepajėgė kartoti:

– Nejau išgyvenom? Nejau pagaliau sulaukėm?

Atrodė, prasideda nauja era. Žinoma, kaip dažnai būna, Igoris Jevgenjevičius – ir mes visi – ne tik džiaugėmės dėl šio išties didžio įvykio, bet ir darėme iš jo labai toli siekiančias išvadas, kurios nebuvo iki galo įgyvendintos, o kai kurios – toli gražu ne iškart. Ir vis dėlto tai, kas baisiausia, liko praeityje. Tomis dienomis kartu su oficialiu pranešimu ne mažiau entuziastingai skaitėme ir „Pravdos“ vedamuosius: „Tautų draugystė nesuardoma“, „Socialistinis teisėtumas“. Regis, tai buvo pirmą ir paskutinį kartą. Labai

* Ne visai taip: asmenims, nuteistiems pagal politinius straipsnius iki penkerių metų, ši amnestija taikyta, bet tai buvo tik nedidelė politinių kalinių dalis.

** Citata iš 1953 m. balandžio 4 d. „Pravdos“.

laimingas buvo ir Jakovas Borisovičius. Tada jis man pasakė:

– O juk čia mūsų Lavrentijus Pavlovičius išsiaiškino!

Pajutau nemalonų dilgtelėjimą, bet tik pridėjau:

– Išsiaiškinti ne taip jau sunku, kad tik būtų noras.

Buvo pats metas rengti paskutinę baigiamąją ataskaitą – su numatomomis teikiama bandyti gaminio charakteristikomis ir aprašymu.

Zaveniaginas prašė taip parašyti ataskaitą, kad ją būtų galima parodyti ne tik specialistams, bet ir architektui, ir inžinieriui elektrotechnikui. Architektas pagal išsilavinimą buvo Berija, o elektrotechnikas – Malenkovas. Bet architektui netrukus ne mūsų ataskaitos buvo galvoj.

Vieną iš karštų vasaros dienų objekto gyventojai pamatė, kad lentelė su užrašu „Berijos gatvė“ nuimta, o į jos vietą pakabintas kartono lapas su užrašu „Kruglovo gatvė“ (tada Kruglovas ėjo vidaus reikalų ministro pareigas; vėliau tą gatvę dar kažkaip pervadino). Po valandos mes per radiją išgirdome, kad Berija ir jo bendrininkai^{*} nušalinti, demaskuoti ir areštuoti. Išsamiau tų įvykių eigos nežinau. Bet girdėjau, kad Berija buvo areštuotas Kremliuje per SSKP CK Prezidiumo posėdį. Vieno iš kariuomenės dalinių karininkai likus valandai iki Berijos atvažiavimo Žukovo įsakymu pakeitė Kremliaus apsaugą; jie praleido Berijos mašiną, o automobilį su apsauga „atkirto“. Tuo pat metu į Maskvą įžengė kariuomenės daliniai blokavo Valstybės saugumo pastatą ir vietas, kuriose buvo dislokuoti Valstybės saugumo ir Vidaus reikalų ministerijos daliniai. Beriją, netikėtai įžengę į Prezidiumo posėdžių salę, areštavo Žukovas ir Moskalenka. Jį uždarė į Gynybos ministerijos pastato rūšį^{**}, kur jis išbuvo iki pat teismo (jam pirmininkavo maršalas Konevas) ir sušaudymo. Girdėjau, kad Berija kreipėsi į CK Prezidiumą su malonės prašymu, rašė, kad sąžiningu darbu išpirks savo klaidas, apeliavo į didelę vadovavimo ekonomikai ir naujiems projektams patirtį, nuopelnus karo metais. Berija buvo sušaudytas kartu su pagrindiniais savo pagalbininkais, tarp kurių buvo Merkulovas, Dekanzovas, Kobulovas, Mešikas.

* S. N. Kruglovas ėjo SSRS vidaus reikalų ministro pareigas nuo 1946 m. iki 1953 m. kovo 6 d. Nuo 1953 m. kovo 6 d. iki 1953 m. birželio 26 d. SSRS VRM ministras buvo L. P. Berija, S. N. Kruglovas tuo metu buvo jo pavaduotojas. 1953 m. birželio 26 d. L. P. Berija areštuotas; apie jo areštą buvo pranešta tik 1953 m. liepos 10 d. (apie jo bendrininkų areštą pranešta dar vėliau). Nuo 1953 m. birželio 26 d. (iki 1956 m. sausio) SSRS VRM ministro pareigas vėl ėjo S. N. Kruglovas.

** Tiksliau, į bunkerį, esantį Maskvos priešlėktuvinės gynybos štabo kieme.

Praėjus kelioms dienoms (dviem savaitėms?) po Berijos arešto mane iškvietė į SSKP miesto komitetą ir davė susipažinti su SSKP CK laišku dėl Berijos bylos. Laiškas buvo išsiuntinėtas į partines organizacijas (nežinau, ar į visas, o jeigu ne – tai kokių principu buvo atsirinkta). Juo buvo siekiama paaiškinti Berijos arešto priežastis. Nors aš ne SSKP narys, bet mano padėtis buvo ganėtinai aukšta, matyt, dėl to buvo nuspręsta supažindinti su šiuo dokumentu ir mane. 1956 m. tokia pat tvarka mane supažindino su slapto Chruščiovo pasisakymo XX suvažiavime tekstu.

SSKP CK laiškas buvo raudoname aplanke, todėl mintyse pavadinau jį „Raudonąja knyga“. Čia aš taip pat vadinsiu jį tuo žodžiu, kuris asocijuojasi su kraujo spalva. Tai labai įdomus dokumentas, pasistengsiu prisiminti ir išdėstyti jo turinį.

Laiškas pradedamas teiginiu, kad Berija – buržuazinis renegatas, ilgametis musavatistų žvalgybos agentas, piktnaudžiavęs liaudies pasitikėjimu ir padaręs itin sunkių nusikaltimų. Tačiau laiške pateikti išties sukrečiantys faktai bylojo ne tik apie iš tiesų siaubingus Berijos nusikaltimus, bet ir tai, kad jis buvo vienas iš Stalino ir, negana to, visos represinės sistemos bendrininkų. Kuo čia dėtas buržuazinis išsigimimas – visiškai neaišku, o jeigu tokio ir būta, tai jis buvo būdingas ne tik Berijai. Laiško pradžioje buvo aprašomi Berijos ir jo bendrininkų veiksmai Gruzijoje – masiniai areštai ir egzekucijos, baisūs kankinimai. Keli puslapiai buvo skirti Abchazijos autonominės sovietų socialistinės respublikos centrinio vykdomojo komiteto pirmininko Lakobos ir jo žmonos bylai. Ją areštavo jau po vyro žūties ir kankino NKVD rūsiuose, kad priverstų pripažinti vyro kaltę. Nepavykus sučiupo keturiolikmetį sūnų ir ėmė jį kankinti matant motinai, o motiną – stebint sūnui, versdami apšmeižti velionį. Bet abu tą daryti atsisakė ir buvo nužudyti. Išsamiai buvo aprašyta, kaip pats Berija asmeniškai nužudė Armėnijos KP(b) CK pirmąjį sekretorių Agasį Chandžianą ir kai kuriuos kitus. Iš bylų, priskiriamų Berijos ir jo bendrininkų veiklos Maskvoje laikotarpiui, įsiminiau citatą iš Eichės, kankinto „piliečio Mešiko“ – to paties, kuris vadovavo slaptajam skyriui mūsų valdyboje ir taip taikiai žaidė šachmatais su kai kuriais moksliniais bendradarbiais, – laiško. Eichė patyrė slankstelių lūžių tardomas caro slaptosios policijos – *ochrankos*, tą žinodamas Mešikas daužė jį lazda per jautrias vietas.

1941 m., kaip buvo nurodyta dokumente, praėjus kelioms dienoms nuo karo pradžios, Berija pateikė Stalinui pasirašyti ilgą numatytų sušaudyti politinių kalinių sąrašą. Visi tie žmonės anksčiau buvo nuteisti skirtingos

trukmės kalėjimo bausmėmis, tarp jų – apie 40 garsių partijos ir valstybės veikėjų, daug revoliucijos ir pilietinio karo didvyrių, kalintų slaptuose kalėjimuose Kuibyševe ir prie Maskvos, o iš viso, jeigu atmintis manęs neapgauna, apie 400 žmonių. Stalinas pasirašė šį sąrašą ir visi jame išvardytieji buvo sušaudyti. Tuo metu Stalino paminėjimas tokiame kontekste buvo sukrečiantis (man pasakojo, kad skaitant šį dokumentą vienoje didelėje gamykloje per partinį susirinkimą šioje vietoje per salę nuošė kažkas panašaus į bendrą atodūsi, primenantį aimaną). Dabar mes žinome, kad tokių „prevencinių“, visiškai neteisėtų masinių sušaudymų būta daug karo ir prieškario metais. Vienas jų – lenkų karininkų sušaudymas Katynėje.

Įsiminė Berijos pavaduotojas Dekanozovas, pasiuntinys Vokietijoje, kuris mėgo važinėti Maskvos gatvėmis, dairytis į moteris ir čia pat prievartauti jas tiesiog savo didžiulėje mašinoje, stebint vairuotojui ir apsaugai. Pats Berija buvo inteligentiškesnis. Mėgo pėstute vaikštinėti prie savo namo ties Malaja Nikitskajos ir Vspolno gatvių kampu ir nurodydavo moteris apsaugai („sekretoriams“), paskui jas atveddavo pas jį ir jis versdavo jas santykiuoti. Pabandžius nusižudyti vienai iš jo keturiolikmečių aukų Berija visą naktį praleidęs prie jos lovos (tačiau mergina neišgyvenusi).

Politinių kalinių apklausos dažnai vykdavo jo tarnybiniame kabinete. Jis reikalavo, kad visi dalyvaujantieji paeiliui muštų apklausiamąjį (kolektyvinė gangsterių atsakomybė), ir tyčiojosi iš „teoretiko“ Merkulovo, kuris atsisakydavo dalyvauti mušime (užtat savo instrukcijose teoriškai grindė masines represijas ir šnipinėjimą – „sieto“ ir „tinklų“ sistemą – detalių neprisimenu, bet prisimenu šiuos žodžius). Areštavus Beriją jo rašomajame stale (tame pačiame 13 kambaryje, kuriame kelis kartus buvau ir aš) rado dvi gumines lazdas suimtiesiems mušti. Puikioje Jevgenijaus Gnedino* knygoje pasakojama, kaip profesionaliai jį dalyvaujant Berijai talžė Kobulovas (vėliau Stalino ir Berijos įsakymu vadovavęs Krymo totorių deportavimui ir kitoms baisioms akcijoms) – galbūt tomis pačiomis lazdomis. Berijos žinyboje, kaip nurodyta „Raudonojoje knygoje“, buvo „atvirumo skatinimo laboratorija“ (ten veikiausiai kurti atpalaiduojamuoju psichikos poveikiu pasižymintys cheminiai preparatai, o gal ir kankinimų technologijos). Laboratorijos vadovas, vienas gydytojas (pavardę pamiršau), kaip

* Andrejus Dmitrijevičius čia turi omenyje J. A. Gnedino knygą *Катастрофа и второе рождение* („Katastrofa ir antras gimimas“) (Amsterdamas, Gerceno fondas, serija *Библиотека самиздата* Nr. 8, 1977). Dabar ji išleista ir Rusijoje: *Выход из лабиринта* („Išėjimas iš labirinto“) (Maskva, Memorialas, 1994).

antraeiles pareigas vykdė itin subtilius pavedimus. Jis turėjo konspiracinį butą Uljanovske. Į jį buvo iškviečiami žmonės, kuriuos Berijai reikėjo slapta sunaikinti jų neareštuojant. Gydytojas suleisdavo savo aukoms mirtiną injekciją lazdele, kurios gale buvo nuodų ampulė. Taip jis nužudė daugiau kaip 300 žmonių.

Neseniai klausydamasis per radiją apie politinių emigrantų iš Bulgarijos nužudymus lazdele nevalingai prisiminiau šią seną istoriją.

Toliau „Raudonojoje knygoje“ buvo pasakojama apie Berijos inscenuotą pasikėsinimą į Staliną, kuris Berijai buvo reikalingas, kad taptų reikšmingesnis. Berija taip pat buvo kaltinamas padaręs klaidų (pavyzdžiui, vienu metu iškvietęs į kažkokį taikos kongresą iš karto visus sovietinius rezidentus – dėl to vėliau ištisa jų virtinė buvo demaskuota) ir kai kurie jo veiksmai, už kuriuos jis veikiausiai turėjo atsakyti drauge su kitais.

Žlugus Berijai gavome naują „šefą“ – Viačeslavą Aleksandrovičių Malyševą, kuris buvo paskirtas į SSRS Ministrų tarybos pirmininko pavaduotojo ir Pirmosios vyriausiosios valdybos, netrukus (o gal ir iškart – aš neprisimenu) pervadintos į Vidutinių mašinų gamybos ministeriją*, pareigas. Be mūsų, t. y. atominių reikalų, Malyševas vadovavo ir kitoms naujos karinės technikos sritims (raketų ir pan.).

Antrojoje mūsų kotedžo pusėje buvo skaičiavimų skyriaus merginų bendrabutis. Jas visas skubiai kažkur iškraustė ir įrengė ten patalpas Malyševui. Nuo vartelių iki namo durų išklojo taką ir netrukus aš pamačiau, kaip juo iš privažiavusio ZIS'o greitai eina, kone bėgte bėga neaukštas raudonveidis vyriškis, kuriam iš paskos vos spėja objekto vyresnybė. Malyševas buvo „Malenkovo žmogus“. Vėliau didesniai ar mažesniai būreliui žmonių jis pasakojo, kad pats Malenkovas, jau būdamas Ministrų tarybos pirmininkas, prieš nuverčiant Beriją nieko nežinojo apie darbus kuriant termobranduolinį ginklą – jokie duomenys apie juos neprasisemelkdavo už Berijos aparato ribų. Aš ir anksčiau žinojau, kad mums skirti „SSRS Ministrų tarybos ir SSKP CK nutarimai“, galima sakyti, yra Berijos ir jo aparato sprendimai, bet nemaniau, kad net Ministrų tarybos pirmininkas neturėjo galimybės su jais susipažinti. Malyševo biografija, kurią jis pats man papasakojo per vieną iš mano vizitų pas jį (regis, su J. B. Charitonu), labai įspūdinga. Jis garvežio mašinisto sūnus, mokėsi kažkokoje

* Įsakas dėl Vidutinių mašinų gamybos ministerijos steigimo buvo publikuotas netrukus po 1953 m. liepos 10 d.: įsako data – 1953 m. liepos 26 d.

aukštojoje geležinkelių inžinerinėje mokykloje, ją baigęs 1937 m. buvo išsiųstas dirbti į Kolomensko garvežių statybos įmonę. Bet paaiškėjo, kad visoje milžiniškoje gamykloje nėra nė vieno inžinieriaus – jie visi areštuoti kaip „kenkėjai“. Atvykusį jaunuolį paskiria vyriausiuoju inžinieriumi. Jis, kad ir kaip keista, su tuo susidoroja. Karo metais Malyševas eina labai atsakingas pareigas karinės pramonės vadovybėje, tampa Malenkovo dešiniąja ranka. Ir galop 1953 m. – jo karjeros viršūnė. Aš paklausiau Zeldovičiaus:

– Įdomu, ar jis suvokia, kokia aukšta ir išskirtinė jo padėtis?

– Tikrai taip, visiškai.

1953 m. visi gaminio rengimo darbai buvo baigti, metas važiuoti į bandymų poligoną Kazachstano stepėse, netoli nuo Semipalatinsko. Man uždrausta skristi lėktuvu, važiuoju J. B. Charitono vagonė kartu su M. V. Keldyšu, M. A. Lavrentjevu ir V. A. Davidenka (Davidenka kelis mėnesius gyveno mūsų name; dabar važiuoju su juo vienoje kupė, jis visą laiką meistravo savo meškeres ir spinningus – ne tiek iš meilės žūklei, kiek iš įpročio meistrauti; Viktoras Aleksandrovičius kelis mėnesius yra man sakęs, kad didžiausią pasitenkinimą iš darbo jis gaudavo jaunystėje, kai buvo universalus gamyklos šaltkalvis ir iš jo rankų išeidavo konkretūs daiktai). Su Keldyšu ir Lavrentjevu susitikdavome salone. Jie net mums dalyvaujant dažniausiai kalbėdavosi tarpusavyje – dažnai apie mums nesuprantamus akademinis ir organizacinius reikalus, apie būsimus rinkimus, apie man nepažįstamus žmones; kur kas įdomesni buvo pokalbiai apie elektroninių skaičiavimo mašinų galimybes, apie raketas, jų techniką ir ateitį karo bei civilinėje praktikoje – šiuose pokalbiuose aš jau galėjau dalyvauti.

Su Lavrentjevu mažą turėjau reikalų – aš jo beveik nepažinojau. Su Mstislavu Vsevolodovičiumi Keldyšu mūsų keliai daug kartų susikirto.

Keldyšo mokėjimas tvarkyti reikalus, jo proto gyvumas, gebėjimas aiškiai suformuluoti sudėtingus mokslo, inžinerinius ir organizacinius klausimus, akimirksniu pastebėti tam tikrus naujus jų aspektus, kurių kiti nepastebėjo, darė man stiprų įspūdį. Paskui iš kitų sužinojau, kad ir aš jam padariau įspūdį (jau per pirmąjį susitikimą 1952 m.), jis įvairiose draugijose kalbėjo apie mane susižavėjęs, vadino kylančia žvaigžde mokslo ir technikos padangėje. Keldyšas vadovavo tam specialiam matematikos skyriui, kuris darė mums skaičiavimus, jis labai daug ir dalykiškai mums padėjo. Apie savo santykius su juo, kai stojau „kitapus linijos“, aš pasakoju antroje „Prisiminimų“ dalyje.

Važiavome ilgai, penkias ar šešias dienas. Kelias valandas praleidome Novosibirske, spėjome apžiūrėti šį Sibiro miestą, kuriame dar išliko daug senų medinių namų iš storų rąstų, ir išsimaudyti šiltoje, iš pietų tekančioje Obėje. Toliau važiavome per Turksibą, o paskutiniuosius 100–150 kilometrų iki poligono skridome mums atsiųstu mažyčiu lėktuvėliu „Jak-15“. Skridome skutamuoju skridimu, pakilę vos 20–30 metrų nuo žemės tik ten, kur kelią pastodavo elektros tiekimo linijos. Buvo labai įdomu stebėti iš viršaus lygią Kazachstano stepę – avių ir karvių bandas, ežerėlius su plaukiojančiomis antimis, kurios krykdamos pakildavo mums pasirodžius.

Atvykę į poligoną sužinojome, kad netikėtai labai susikomplicavo padėtis. Buvo numatytas antžeminis bandymo variantas. Sprogimo metu gaminys turėjo būti ant specialaus bokšto, pastatyto bandymų lauke. Buvo žinoma, kad vykdant antžeminius sprogdinimus susidaro radioaktyvūs šleifas (radioaktyviųjų nuosėdų juostos), bet niekas nepagalvojo, kad įvykus labai galingam sprogimui, kurio mes tikėjomės, tasai šleifas nusitęs toli už poligono ribų ir sukels pavojų daugybei tūkstančių žmonių, nieko bendra neturinčių su mūsų reikalais ir nenumanančių apie virš jų pakibusią grėsmę gyvybei ir sveikatai.

Užsiėmę paties gaminio ruošimu ir skaičiavimais ar organizaciniais klausimais mes visi paleidome tai iš akių – dar vienas pavyzdys, kad sprendžiant svarbiausius klausimus neapsižiūrėjimų būna ne rečiau, o, ko gero, net dažniau, nei sprendžiant ne tokius esminius! Dėl šio pavojaus įspėjo Viktoras Julijanovičius Gavrilovas, buvęs Zeldovičiaus darbuotojas, apie kurį rašiau. Dabar jis dirbo Pirmojoje vyriausiojoje valdyboje Maskvoje.

Vyresnybė labai sunerimo. Malyševas jam būdingu ekspansyviu stiliumi pasakojo: „Buvome pasirengę bandymui, viskas klostėsi puikiai. Ir staiga, kaip piktasis genijus, apsireiškė Gavrilovas ir viskas susijaukė.“

Vėliau ne kartą vadinome V. J. šia pravarde, ji atspindėjo kažkokį nepaprastai kritiškos jo prigimties bruožą.

Situacijai išsiaiškinti buvo sukurtos kelios grupės. Dirbome (viešbučio kambariuose, kuriuose mus apgyvendino; žinoma, be poilsio, beveik ištisą parą) ir po poros dienų pasitelkę amerikiečių knygą apie atominio ginklo poveikį – „Juodąją knygą“, kaip mes ją vadinome ne tik dėl viršelio spalvos, – turėjome būtinus vertinimus, nusakančius mūsų sąlygas: sprogimo galią, meteorologines sąlygas, dirvos pobūdį ir bokšto aukštį.

Keli žodžiai apie „Juodąją knygą“. Ji ilgai buvo mūsų parankinė knyga darant bandymus ir svarstant branduolinio ginklo naudojimo karo

reikmėms ir apsaugos nuo jo klausimus. Šeštąjį dešimtmetį pasirodė vertimas į rusų kalbą, bet jis nebuvo parduodamas, o platinamas tarnybiniam naudojimui, taip pat kaip vėliau parašyti analogiški sovietiniai žinynai. Viena iš priežasčių, suprantama, – specialus objekto pobūdis. Bet man atrodo, kad ne ką mažiau svarbu kas kita. Knygoje daug siaubingų dalykų, tokių, kurie gali pasėti neviltį. O mūsų liaudį sergsti nuo pernelyg kartaus pažinimo pagundų. Veikiausiai tai yra bendros psichologinės mobilizacijos dalis. (Žmonėms nepranešama ir daug kitų nemalonių dalykų; per sovietų televiziją nepamatysi pas mus įvykusių katastrofų ar nusikaltimų aukų lavonų – tik užsienio.)

Šleifo susidarymo mechanizmas toks. Antžeminis ar neaukštai įvykęs sproginimas įtraukia į ugnies debesį, kuriame esama radioaktyvių urano ir plutonio branduolių dalijimosi produktų, daugybė dirvos dulkelių. Dulkelių paviršius apsilydo ir absorbuoja (sugeria) radioaktyviausias medžiagas. Atominis debesis, kurio temperatūra aukštesnė už oro temperatūrą, kylą aukštyn, maišydamasis su juo ir vėsdamas dėl plėtimosi. Paskui debesis juda į vieną ar kitą pusę veikiamas vyraujančių aukštutinių (stratosferinių) vėjų. Dulkelės pamažu nusėda ant žemės – iš pradžių stambiausios, paskui vis smulkesnės ir smulkesnės. Susidaro ilga radioaktyvioji juosta – vadinamasis šleifas, kuris toldamas nuo sproginimo taško plečiasi, nors ir palyginti lėtai.

Sarovo vienuolyno pastatas, kuriame kartu su kitais fizikais dirbo A. Sacharovas.

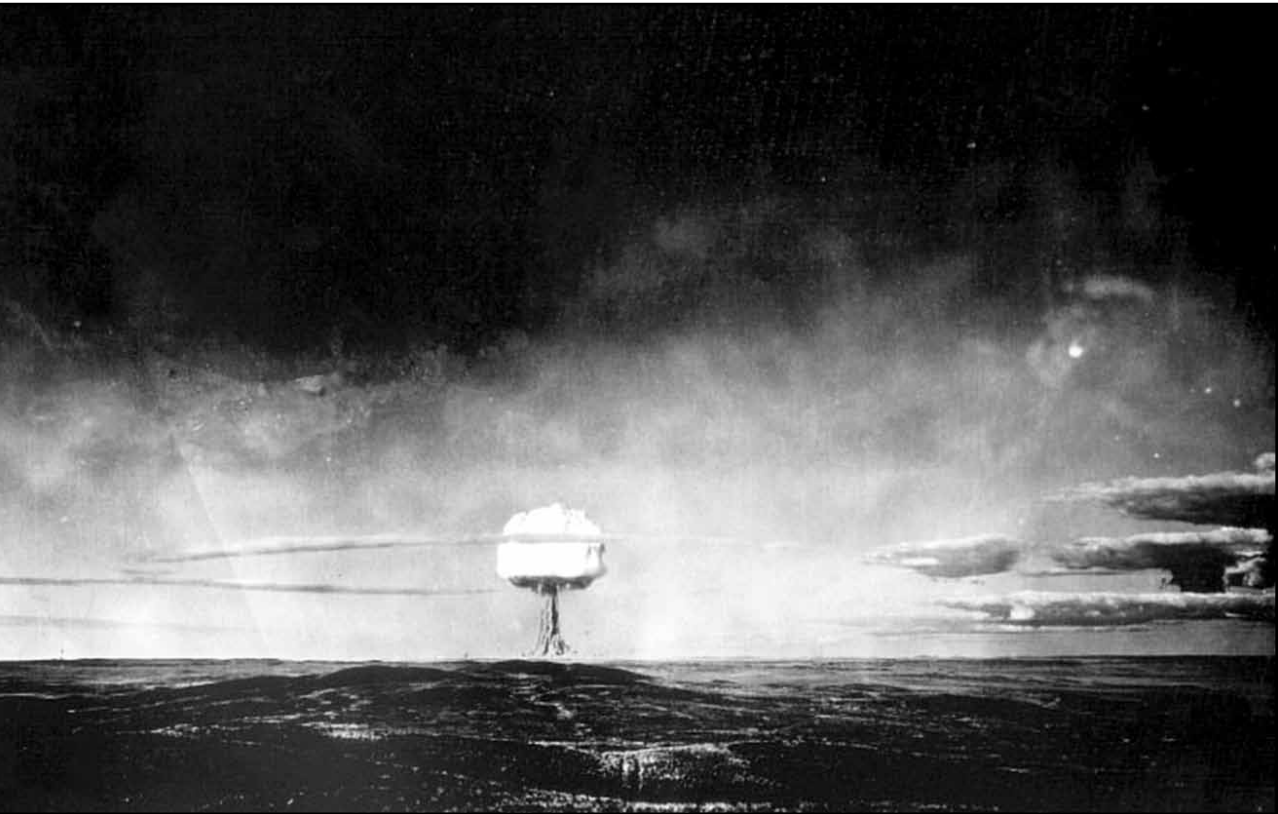
A. Sacharovas XX a. 6-ojo dešimtmečio pradžioje.

J. Zeldovičius. 6-asis dešimtmetis.

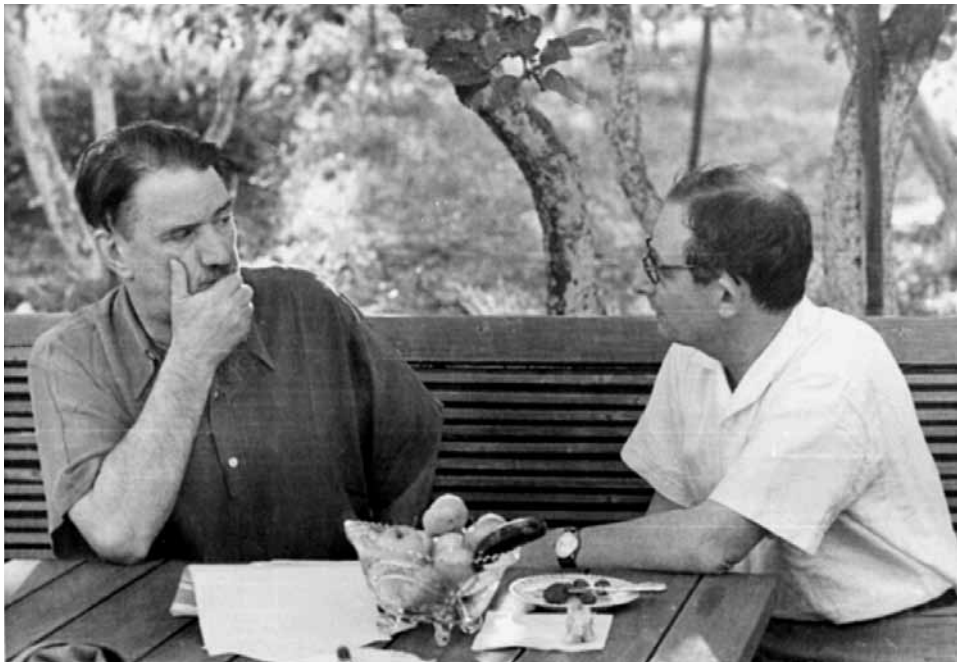
„RDS-6s“ – pirmoji sovietų vandenilinė bomba, sukurta vadovaujant fizikams A. Sacharovui ir J. Charitonui.

1953 m. rugpjūčio 12 d. Semipalatinsko poligone (dab. Kazachstanas) įvyko pirmasis sovietų vandenilinės bombos bandymas. Gaminys pasižymėjo 400 kilotonų sprogstamąja galia, bomboje panaudota „sluoksniuotojo pyrago“ konstrukcija.

Andrejus Sacharovas ir sovietinės atominės bombos tėvu vadinamas fizikas Igoris Kurčiatovas. 1959 m.

I. Kurčiatovas ir J. Charitonas net laisvalaikiu nesiliaudavo aptarinėje darbo reikaly.

МАШ-1

ПОСТ. ЦК КПСС № 1117/к-40

от 5.11.1984

КОПИЯ
Совершенно секретно.

экз. № 2 222

УКАЗ ПРЕЗ. СОВ. МИН. № 1389, 1390-к

ПОСТ. СМ СССР № 22

26.12.79. А 2484-А

Ц К КП С С

О мерах по пресечению враждебной деятельности Сахарова А.Д.

ПРОВЕДЕНО
Центральное Управ.
Министерства Безопасности
Российской Федерации
Сотрудник А.И. Алексеев
1984 г.

Академик Сахаров, являясь убежденным противником социалистического строя, на протяжении более 10 лет проводит подрывную работу против Советского государства. Прочно утвердившись на позициях противника социализма, он подстрекает агрессивные круги капиталистических государств к вмешательству во внутренние дела социалистических стран, к военной конфронтации с Советским Союзом, постоянно инспирирует выступления против политики Советского государства, направленной на разрядку международной напряженности и мирное сосуществование. Вместе с тем Сахаров предпринимает меры по организационному сплочению антисоветских элементов внутри страны, подстрекает их к экстремистским действиям.

В ущерб государственным интересам СССР Сахаров выдает представителям капиталистических государств секреты, имеющие отношение к важнейшим проблемам обороны страны. В частности, в 1974 году в беседах с американскими, немецким и канадским журналистами он разгласил характеристики советских стратегических ракет и стартовых площадок, данные о количестве боеголовок и назвал министерства, участвовавшие в их изготовлении. По заключению экспер-

Франкель!

сч 63-А

16.12.79

Алексеев

KGB pirmininko J. Andropovo pasirašytas dokumentas „Dėl A. Sacharovo priešiškos veiklos užkardymo“. 1979 m.

27
Подлежит опубликованию
в "Ведомостях"

10 ПРЕЗИДИИ ВЕРХОВНОГО РАДА СРСР
3 ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР
P ДАНИ СОВЕТИ ПРЕЗИДИУМИНИНГ ФАРМОНИ
P ЖОГАРҒЫ СОВЕТИ ПРЕЗИДИУМЫНЫҢ УКАЗЫ
P АЛҒЫ СОВЕТИ РЭЈАСОТ БЕЈЎТИНИНГ ФОРМАНЫ
S АИКԵՃԱՍԻՍԻՍԻՍ ԿԱՐԿՈՍ ՄԱՐԿԵՆԻ ՍԵՂՆԱԿԱՍ
S АИКԵՃԱՍԻՍԻՍԻՍ ԿԱՐԿՈՍ ՄԱՐԿԵՆԻ ՍԵՂՆԱԿԱՍ

УКАЗИ ПРЕЗИДИУМА СОВЕТУЛИ СУПРЕМ АИ УНИОНИ РСС
PSRS AUGSTĀKĀS PADOMES PREZIDIJA DEKRĒTS
СССР ЖОГАРҒЫ СОВЕТНИНГ ПРЕЗИДИУМУНҒИ УКАЗЫ
УКАЗИ ПРЕЗИДИУМИ СОВЕТИ ДАНИ СРСР
УКАЗИ ПРЕЗИДИУМИ СОВЕТИ ДАНИ СРСР
СССР ЖОГАРҒЫ СОВЕТНИНГ ПРЕЗИДИУМУНҒИ УКАЗЫ
УКАЗИ ПРЕЗИДИУМИ СОВЕТИ ДАНИ СРСР

УКАЗ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР

О лишении Сахарова А.Д. государственных
наград СССР

В связи с систематическим совершением Сахаровым А.Д. действий, порочащих его как награжденного, и принимая во внимание многочисленные предложения советской общественности, Президиум Верховного Совета СССР на основании статьи 40 "Общего положения об орденах, медалях и почетных званиях СССР" **п о с т а н о в л я е т:**

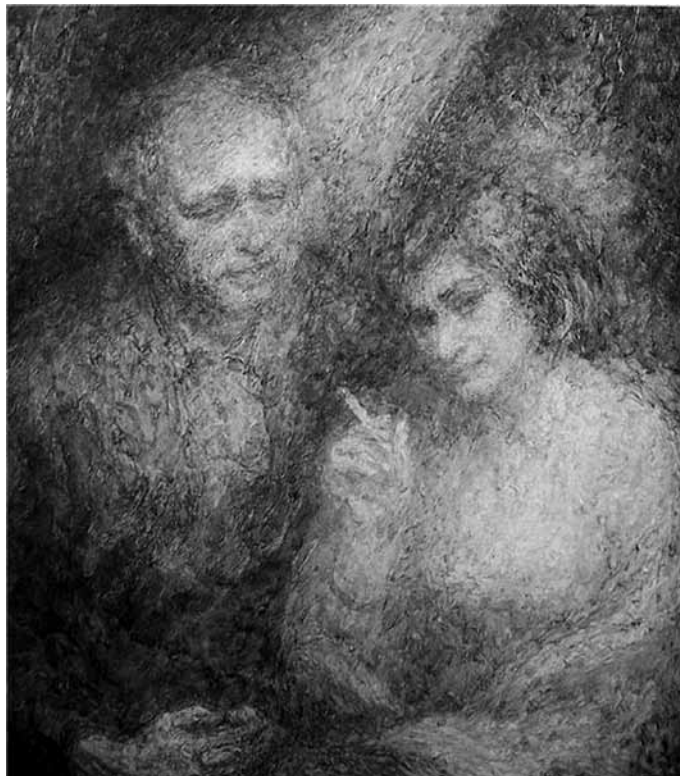
Лишить САХАРОВА Андрея Дмитриевича звания Героя Социалистического Труда и всех имеющихся у него государственных наград СССР.

Председатель Президиума
Верховного Совета СССР
(Л.Брежнев)

Секретарь Президиума
Верховного Совета СССР
(М.Георгадзе)

SSRS Aukščiausios tarybos Prezidiumo sprendimas,
kuriuo iš A. Sacharovo atimami visi valstybiniai
apdovanojimai. 1980 m.

A. Sacharovo ir
J. Boner portre-
tas. B. Birgerio
pav. 1974 m. Šis
portretas saugo-
mas viename iš
Acheno (Vokietija)
muziejų.

A. Sacharovas ir antroji žmona J. Boner buto, kuriame gyveno būdami
tremtyje, virtuvėje. Gorkis (dab. Žemutinis Naugardas), 1985 m.